

Archeologia pradziejowa Borów Tucholskich

Archeologia pradziejowa Borów Tucholskich poza kilkoma etapowymi syntezami naukowymi¹ nie doczekała się do tej pory wszechstronnego podsumowania, bazującego na wszystkich dostępnych obecnie źródłach informacji². Niezbyt wiele jest też referatów o Borach Tucholskich na organizowanych corocznie archeologicznych Sesjach Pomorzoznawczych³. Dla wprowadzenia w tematykę konieczny jest zatem przegląd dotychczasowych badań i wyznaczenie perspektyw badawczych.

Istotnym problemem archeologii pradziejowej Borów Tucholskich jest zdefiniowanie zakresu terytorialnego badań. Waga sygnalizowanego zagadnienia wiąże się także z przekazywaniem wiedzy o dziedzictwie archeologicznym określonym współczesnym społecznościom lokalnym, które budują na tym fundamencie swoje „małe ojczyzny”. Czy zatem dziedzictwo archeologiczne Borów Tucholskich sięga w podobnym zakresie Koronowa, Świecia, Czerska, Starogardu, Chojnic i Tucholi, oraz jaka jest jego istota?

Termin Bory Tucholskie nie jest jednoznaczny, co sygnalizowali wcześniej inni badacze. Odmienne definiują go geografowie fizyczni, geomorfologowie, botanicy. Z perspektywy archeologicznej T. Grabarczyk w monografii z 1992 r. przyjął, że Bory Tucholskie ciągną się lekko wygiętym łukiem od rynny Jezior Charzykowskiego i Karszińskiego, dalej ku północy do Jeziora Kruszyńskiego i Jeziora Somińskiego, na wschodzie po dolinę dolnej Wisły między Świeciem i Nowem. Od południa i południowego zachodu ogranicza je wysoczyzna Pojezierza Krajeńskiego, dolina Brdy (od Tucholi) i Równina Świecka. Od wschodu zamyka je zachodnia część Basenu Grudziądzkiego. Od północy i północnego

¹ Zwłaszcza: T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa pradziejowego w Borach Tucholskich*, Łódź 1992; tenże, *Kultura wielbarska na Pojezierzach Krajeńskim i Kaszubskim*, Łódź 1997; i inne.

² Dokumentacja Archeologicznego Zdjęcia Polski, Wojewódzkie Urzędy Ochrony Zabytków w Bydgoszczy i Gdańsku.

³ XIII Sesja Pomorzoznawcza Gdańsk 2001; XIV Sesja Pomorzoznawcza Gdańsk 2003.

wschodu granicą są przedpola pojezierzy strefy czołowomorenowej – Kaszubskiego i Starogardzkiego na linii Dziemiany – północna granica jeziora Wdzydze – Stara Kiszewa – Zblewo – Skórcz – Leśna Jania – Warlubie⁴. Powierzchnia określonego w ten sposób terytorium sięga 5500 km², przewyższając wielkość Borów Tucholskich przyjętą przez J. Kondrackiego w klasyfikacji fizyczno-geograficznej ziem polskich (około 200 km²)⁵. Jeszcze szerzej pojęcie Borów Tucholskich rozumiał R. Galon, bowiem doprowadzał je aż do krawędzi Kotliny Toruńskiej pod Bydgoszczą⁶. Także M. Boiński wyznaczał obszernie terytorium Borów, jako odpowiednika Równiny Tucholskiej o powierzchni około 5000 km². Pierwszą część tego subregionu stanowiłyby właściwe Bory Tucholskie, rozciągające się na olbrzymich polach sandrowych usypanych na przedpolu moren czołowych stadium pomorskiego. Drugą, wschodnią część tego subregionu stanowiłaby Wysoczyzna Świecka, granicząca stromym stopniem terenowym z doliną dolnej Wisły⁷. Analogiczną ocenę zasięgu Borów przyjęto przy tworzeniu Rezerwatu Biosfery „Bory Tucholskie”, który zajmuje na zachodzie powiaty chojnicki, tucholski oraz częściowo bydgoski, natomiast na wschodzie powiaty świecki, starogardzki oraz częściowo kościerski i tczewski⁸.

Przyrodniczo-geograficzna płaszczyzna kreowania pojęcia Borów Tucholskich różni się od kryteriów etnograficzno-historycznych. W ujęciu kulturowym rdzenną tradycję Borów Tucholskich wyznaczał zespół borowiacko-tucholski, w skład którego wchodziły tereny o dużym udziale lasów i słabszych glebach. Na Wysoczyźnie Świeckiej przeważał natomiast zespół kociewski, w skład którego z kolei wchodziły obszary o mniejszej lesistości i dość żyznych glebach. Z perspektywy etniczno-kulturowej trudno znaleźć wyraziste wspólne mianowniki dla obu tych regionów. W przeszłości etnonimy wyrażały raczej poczucie wzajemnej odrębności. Nazwa typu „Borusy” posiadała u Kociewiaków znaczenie pejoratywne, bowiem często była synonimem ubóstwa materialnego i izolacji kulturowej⁹. Przykład badań prowadzonych od wielu lat na Kujawach dowodzi, że źródeł etnograficzno-historycznego zróżnicowania poszczególnych regionów poszukiwać należy w odległej przeszłości¹⁰. Archeologia pradziejowa Borów Tucholskich nie powinna zatem łączyć źródeł „borowiackich” z „kociewskimi”. Punktem wyjścia może być natomiast wschodnia część Borów, odpowiadająca

⁴ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 4–5.

⁵ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 286.

⁶ R. Galon, *Regiony naturalne*, [w:] *Województwo bydgoskie*, Poznań 1973, s. 72.

⁷ M. Boiński, *Szata roślinna Borów Tucholskich*, Warszawa – Poznań – Toruń 1985, s. 6.

⁸ Raport o stanie przyrody województwa kujawsko-pomorskiego, Bydgoszcz 2001, s. 136–137.

⁹ R. Kukier, *Zagadnienia etnografii regionu świeckiego*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 2, Warszawa – Poznań – Toruń 1980, s. 208–209.

¹⁰ A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa – Poznań 1982, s. 248–253.

w definicji J. Kondrackiego rozległemu kompleksowi leśnemu na równinie sandrowej w dorzeczu Wdy oraz Brdy¹¹.

Najważniejszym aspektem badań Borów Tucholskich w ich ściśle rozumianym zasięgu jest wyznaczenie cech pradziejowego osadnictwa w trudnych warunkach środowisk leśnych, gdzie przeważały długo różnorodne formy gospodarki przyswajającej. W drugim etapie podobne analizy powinny objąć wschodnią część Równiny Tucholskiej, w obrębie Wysoczyzny Świeckiej, gdzie urodzajniejsze gleby sprzyjały w pradziejach rozwojowi klasycznego rolnictwa z uprawą ziemi. Dopiero trzecia faza powinna polegać na porównaniu obu składowych części szeroko ujmowanego subregionu Borów Tucholskich. Podobną zasadę badań zaproponowano na Kujawach, wychodzącą od kwerend źródłowych przez studia poszczególnych mikroregionów, do próby rekonstrukcji rozwoju kulturowego całego regionu¹².

Po ograniczeniu rozważań na wstępnym etapie do sandrowych Borów Tucholskich, określić można w zarysie historię ich archeologicznego i paleogeograficznego rozpoznania. Dzieje tych badań, podobnie jak na wielu innych obszarach, obejmują trzy zasadnicze okresy. Pierwszy trwa do 1920 r., a więc do końca okupacji niemieckiej, drugi obejmuje lata 1920–1945, natomiast trzeci od 1945 r. po współczesność. Wiek XIX u progu pierwszego okresu uznawany jest za ten, w którym rozpoczęła się archeologiczna penetracja Borów Tucholskich. Zainteresowania prahistoryków i amatorów ograniczały się wówczas do widocznych w krajobrazie grodzisk, grobowców i kręgów kamiennych. Prace wykopaliskowe prowadzili głównie niemieccy badacze z Gdańska (H. Conwentz, P. Kumm) i Grudziądza (S. Anger), ale także Polacy z Krakowa (G. Ossowski), Torunia (K. Chmielewski) i Grudziądza (S. Florkowski). Wśród licznych zbadanych stanowisk wymienić można m.in. groby kultury pomorskiej w Osieku, Skarszewach, Klonówce, Białowieży, Wysokiej, Mirotkach, Pinczynie, Brusach, Obozinie i wielu innych miejscowościach w Borach Tucholskich. Wzmianki o odkryciach zamieszczano w takich czasopismach jak „Mannus”, „Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde”, „Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archäologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial-Museums”, jak również w „Zbiorze Wiadomości do Antropologii Krajowej”, „Wiadomościach Archeologicznych” i „Światowidzie”¹³. Najważniejsze monografie z XIX wieku obejmujące też zabytki z Borów Tucholskich to A. Lissauera *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete* z 1887 r. oraz G. Ossowskiego *Zabytki*

¹¹ J. Kondracki, dz. cyt., s. 286.

¹² B. Stolpiak, *Problematyka regionalizmu w badaniach Aleksandry Cofta-Broniewskiej*, [w:] *Z badań nad genezą regionalizmu kulturowego społeczeństw Kujaw*, Poznań 1996, s. 18.

¹³ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 8–11.

przedhistoryczne ziem polskich. Prusy Królewskie z lat 1879–1888. Dużą rolę odegrały także rozprawy H. Conwentza (1905) i E. Blumego (1912–1915) prezentujące zabytki z okresu rzymskiego¹⁴.

Okres drugi w latach 1920–1945 nie przyczynił się do zasadniczego przyrostu materiałów źródłowych. Bezpośrednio po odrodzeniu państwa rozpoczęto tworzenie struktur organizacyjnych placówek archeologicznych. W 1922 r. województwo pomorskie znalazło się w III okręgu wielkopolskim w ramach Grona Konserwatorów Zabytków i przez cały czas działalności tej instytucji obszarem tym zajmował się Z. Zakrzewski. W mniejszym stopniu Borami Tucholskimi interesowały się placówki muzealne: Muzeum Miejskie w Toruniu z T. Wagą, a następnie J. Delektą na czele, oraz Muzeum Miejskie w Grudziądzu, nad którym opiekę sprawował W. Łęga¹⁵. Badacze niemieccy z Muzeum Prowincjonalnego w Gdańsku, działającego pod kierownictwem W. La Baume'a, nadal interesowali się Pomorzem Wschodnim. Wyniki ich poszukiwań zaprezentowane zostały w liczących się do dziś publikacjach na temat pradziejów Borów Tucholskich¹⁶. Najcenniejszych odkryć dokonał w dwudziestoleciu międzywojennym polski archeolog J. Kostrzewski. W 1926 r. rozpoczął on prace wykopaliskowe na kręgach kamiennych i kurhanach w Odrach. Badania te kontynuowali Z. Rajewski, T. Waga i J. Delekt. Dużą rolę w pogłębieniu zainteresowań Pomorzem odegrało powołanie w 1926 r. Instytutu Bałtyckiego¹⁷. Mimo tego Bory Tucholskie traktowano marginalnie, najczęściej opisując je na tle Polski północnej¹⁸. Widoczna jest natomiast w dwudziestoleciu tendencja do poszerzania studiów naukowych na wszystkie okresy pradziejów. Józef Kostrzewski badał osady neolityczne, W. Łęga penetrował dorzecze Wdy i dokumentował siedliska mezolityczne i neolityczne, T. Waga odkrywał i publikował zabytki neolityczne i mezolityczne z południowej części Borów Tucholskich¹⁹. Ogólnie rzecz biorąc, polskie ośrodki archeologiczne, dość odległe od Borów Tucholskich, nie wyspecjalizowały się w badaniach tego obszaru. Spektakularne odkrycia wynikały z indywidualnych pasji badawczych wybitnych prahistoryków.

Trzeci etap badań nad pradziejami regionu Borów Tucholskich zainicjowany został po 1945 r. Najważniejsze osiągnięcia streścić można w kilku punk-

¹⁴ T. Grabarczyk, *Kultura wielbarska...*, s. 14.

¹⁵ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 13.

¹⁶ W. La Baume, K. Langenheim, *Die Steinzeit im Gebiet der unteren Weichsel, Blätter für deutsche Vorgeschichte*, 1933, Bd. 9/10, s. 1–53; W. La Baume, *Vorgeschichte von Westpreussen in ihren Grundzügen allgemeinverständlich dargestellt*, Danzig 1920.

¹⁷ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 14.

¹⁸ J. Kostrzewski, *Czasy przedhistoryczne Pomorza*, „Roczniki Historyczne”, 1927, t. 3, s. 1–12; tenże, *Kultura przedhistoryczna województwa pomorskiego*, Toruń 1929; tenże, *Prehistory of Polish Pomerania*, Toruń 1936 i inne.

¹⁹ J. Woźny, *Osadnictwo starożytne międzyrzecza Raciąskiej Strugi, Kiczycy i Brdy*, [w:] *Szkice tucholskie*, Bydgoszcz – Tuchola 1996, s. 15.

tach. Przede wszystkim zarysowała się pewna specjalizacja ośrodków naukowych, skupiających swoje zainteresowania nad określonymi zagadnieniami. Początkowo badania powierzchniowe, ratownicze i wykopaliskowe w północnej części Borów rozpoczęli archeolodzy z Muzeum w Gdańsku. Nieco później wyznaczona została problematyka badawcza dotycząca środkowej epoki kamienia. Od lat sześćdziesiątych XX w. rozwijał ją S.K. Kozłowski z Uniwersytetu Warszawskiego, prowadząc wykopaliska na stanowiskach mezolitycznych w rejonie Jeziora Charzykowskiego. Na rozleglejszym obszarze kontynuował je w latach 1977–1983 Z. Bagniewski z Uniwersytetu Wrocławskiego. Mezolit nad Wdą odkrywali badacze z Uniwersytetu Łódzkiego w ramach Pomorskiej Ekspedycji Archeologicznej²⁰. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Borach Tucholskich pozostawała w kręgu zainteresowania Muzeum Archeologicznego w Gdańsku oraz Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy, jednak rozpoznanie tej problematyki zwłaszcza w odniesieniu do kultury łużyckiej jest uznawane nadal za niezadowolające²¹. Począwszy od początku lat siedemdziesiątych XX w. bardzo intensywną działalność badawczą w północnej części Borów Tucholskich rozpoczęła Katedra Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Do dnia dzisiejszego prace wykopaliskowe koncentrują się przede wszystkim w rejonie Odrów i Leśna, ze szczególnym uwypukleniem późnolatańsko-rzymskich faz zasiedlenia tych stanowisk²². Kilukrotnie publikowano monografie podsumowujące cząstkowe wyniki badań, ostatnio w szerszym studium T. Grabarczyka o kulturze wielbarskiej na Pojezierzach Krajeńskim i Kaszubskim²³.

Najnowsze nurty w badaniach Borów Tucholskich wykorzystują osiągnięcia przyrodoznawstwa, a zwłaszcza ustalenia paleogeograficzne. Trudno wyobrazić sobie współcześnie rekonstrukcję funkcjonowania kultur archaicznych bez uwzględnienia aspektu środowiskowego²⁴. Wczesne prace ukazujące wyniki analiz palinologicznych w Borach Tucholskich pochodzą z lat trzydziestych XX wieku. Nie były one w pełni zadowolające, gdyż podstawowym materiałem badawczym były w nich tylko pyłki drzew²⁵. Dopiero w 1958 r. przygotowana została monografia torfowiska Siwe Bagno, uwzględniająca wszystkie rodzaje roślin, włącznie z krzewami i roślinami zielnymi²⁶. Pierwsze analizy pyłkowe związane ściśle

²⁰ E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w północnej części Borów Tucholskich*, Łódź 1989, s. 26–27.

²¹ B. Górską-Grabarczyk, *Nowe materiały do poznania kultury łużyckiej w Borach Tucholskich*, [w:] *XIII Sesja Pomoroznawcza*, vol. 1, Gdańsk 2003, s. 95–103.

²² T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 171–8.

²³ T. Grabarczyk, *Kultura wielbarska...*

²⁴ J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski (red.), *Człowiek i jego środowisko w pradziejach*, Warszawa 1983.

²⁵ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 18.

²⁶ K. Kępczyński, *Roślinność i historia torfowiska Siwe Bagno w Borach Tucholskich*, Zeszyty Naukowe UMK, 1958, Biologia, z. 2.

z archeologią Borów Tucholskich wykonała K. Wasylikowa. Wzorcowe opracowanie profilu osadów jeziora Wielkie Gacno przygotowała w Lund M. Hjelmroos-Ericsson²⁷. Metodą analizy pyłkowej przebadano również m.in. profil torfowiska w Leśnie, a także osady jezior z Suszka i Kęsowa²⁸. Wszystkie te badania dostarczyły archeologom wielu istotnych informacji o warunkach egzystencji społeczeństw pradziejowych²⁹. Na tle zgeneralizowanych zmian środowiska zaznaczały się ślady działalności człowieka, reprezentowane przez pyłki roślin uprawnych lub pośrednie świadectwa trzebieży lasów. W Borach Tucholskich wyróżniono cztery główne fazy ożywionego osadnictwa: I – 3900 do 3500 lat p.n.e., II – 3150 do 2650 lat p.n.e., III – 2000 do 1500 lat p.n.e. i IV – 800 do 400 lat p.n.e. Oprócz nich wydzielić należy jeszcze dwie: V – 150 do 400 lat n.e. i VI – od 750 lat n.e. do dziś. Najstarsza hipotetyczna faza osadnicza została datowana na lata 5500–5400 p.n.e.³⁰ Odzwierciedleniem słuszności analiz przyrodniczych są zabytki archeologiczne odkrywane od XIX wieku w Borach Tucholskich.

Najstarsze narzędzia krzemienne na rozpatrywanym terytorium pochodzą ze schyłku plejstocenu i związane są z kulturą lyngbijską. Około 10 tys. lat p.n.e. jej plemiona migrowały przez Pomorze w trakcie łowów na renifery. Ostrza krzemienne zwane liściakami lyngbijskimi odkryte zostały m.in. w Chocińskim Młynie, Męcikale i Leśnie³¹, chociaż zespoły lyngbijskie przeważają w Polsce Środkowej³². Nowe odkrycia materiałów kultury lyngbijskiej pochodzą z Pomorza Środkowego³³. Młodsze fazy osadnictwa przełomu plejstocenu i holocenu reprezentowane są nad Brdą i Wdą przez zespoły kultury świderskiej³⁴. Również te populacje prowadziły wędrowny tryb życia, towarzyszący tundrowemu łowiectwu. Zabytki krzemienne pochodzą głównie ze stanowisk wydmych, jak np. Nowego Młyna nad Brdą, gdzie wystąpiły tzw. liściaki mazowszańskie³⁵. Arteriami komunikacyjnymi były doliny rzek Brdy i Wisły, posiadające rozbudowane systemy terasowe³⁶. Osadnictwo schyłkowopaleolityczne w Borach

²⁷ M. Hjelmroos-Ericsson, *Holocene development of Lake Wielkie Gacno area, northwestern Poland*, Lund 1981.

²⁸ E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 29.

²⁹ J. Woźny, *Osadnictwo starożytne...*, s. 14.

³⁰ E. Grzelakowska, dz. cyt., s. 36.

³¹ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 31.

³² S.K. Kozłowski, J.K. Kozłowski, *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, Warszawa 1977, s. 187–195.

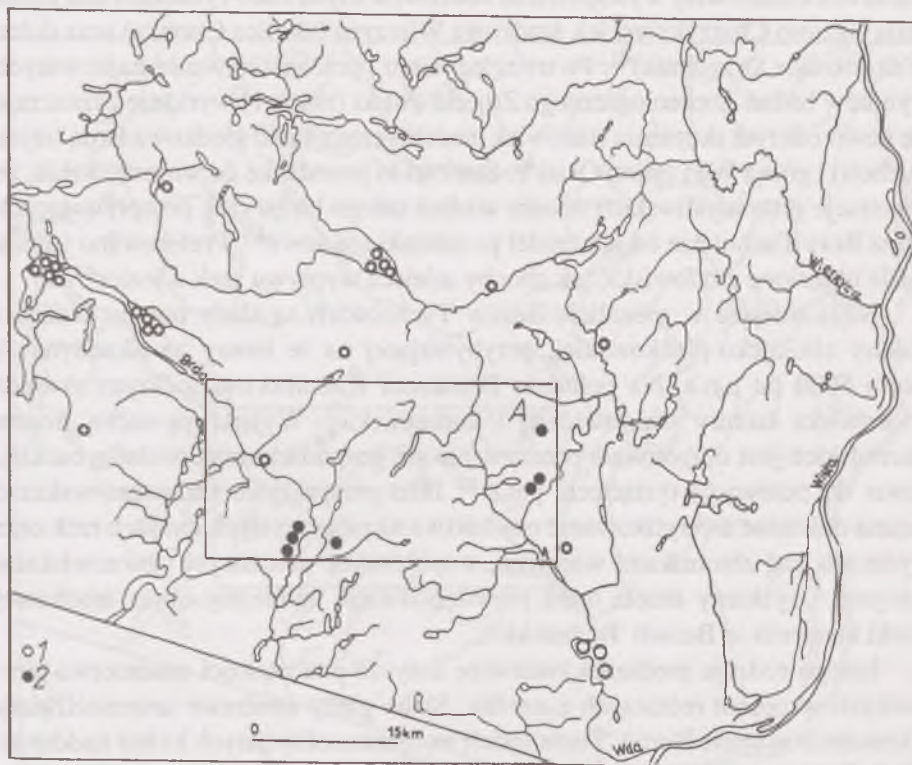
³³ Z. Bagniewski, *O paleolicie schyłkowym Pomorza w świetle badań na Pojezierzu Dobiegniewskim*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, 1994, t. 35, s. 443–470.

³⁴ A. Lissauer, *Die prähistorischer Denkmäler der Provinz Westpreussen*, Leipzig 1987.

³⁵ W. La Baume, C. Engel, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg 1937.

³⁶ H. Paner, M. Fudziński, *Ratownicze badania archeologiczne w obrębie autostrady A-1 na terenie województwa pomorskiego*, Pomorania Antiqua, 2001, t. 18, s. 7–48.

Tucholskich udokumentowano do tej pory w postaci kilku niewielkich skupień z nikłymi zabytkami archeologicznymi. Znacznie większe koncentracje materiałów krzemiennych pochodzą z doliny dolnej Wisły³⁷.

Mapa 1. Obozowiska mezolityczne w Borach Tucholskich (1 – badane wcześniej, 2 – nowo odkryte, A – terytorium nowych badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski)

We wczesnym i środkowym holocenie na obszarze Borów Tucholskich utrwałała się szata roślinna, pogłębiały i formowały się doliny mniejszych rzek i strumieni. Były one penetrowane przez koczownicze wspólnoty myśliwsko-rybackie. Z ogólniejszej perspektywy zagadnienia te omawiali: T. Galiński (mezolit Pomorza)³⁸, Z. Bagniewski (mezolit południowych Kaszub)³⁹, a ostatnio M. Ko-

³⁷ Badania Instytutu Archeologii UMK w rejonie wsi Nowe Marzy.

³⁸ T. Galiński, *Mezolit Pomorza*, Szczecin 1992.

³⁹ Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Wrocław 1987.

busiewicz (paleolit i mezolit północno-zachodniej Wielkopolski)⁴⁰. We wspomnianych opracowaniach nie poruszano szczegółowych aspektów osadnictwa mezolitycznego w Borach Tucholskich. Wiadomo, że koncentrowało się ono na piaszczystych terasach rzek, głównie w sandrowej części Borów. Wcześniejsze studia dokumentowały występowanie obozowisk myśliwsko-rybackich nad górną Brdą (Jeziro Charzykowskie), środkową Wierzycą (okolice Czerska) oraz dolną Wdą (okolice Drzycimia)⁴¹. Po uwzględnieniu i przeanalizowaniu najnowszych wyników badań Archeologicznego Zdjęcia Polski (mapa 1) wyraźnie zaznaczają się nowo odkryte skupienia stanowisk mezolitycznych nad środkową Brdą (rejon Tucholi) i górną Wdą (rejon Osia)⁴². Stanowi to przesłankę do wnioskowania, że penetracje grup myśliwskich wiodły wzdłuż całego biegu rzek przepływających przez Bory Tucholskie od ich źródeł po odcinki ujściowe⁴³. Preferowano jednak ściśle określone środowiska, jak choćby miejsca wypływu rzek z jezior⁴⁴.

Najliczniejsze w mezolocie Borów Tucholskich są ślady pobytu ludności kultury chojnicko-pieńkowskiej, przybywającej na te tereny ze Skandynawii około 5000 lat p.n.e. Na południu Pojezierza Kaszubskiego odkryto również obozowiska kultury janisławickiej i komornickiej. Wyjątkową cechą Borów Tucholskich jest długotrwałe przeżywanie się gospodarki myśliwsko-rybackiej, nawet do połowy II tysiąclecia p.n.e.⁴⁵ Jako perspektywę badawczą wskazać można dokładne zweryfikowanie osadnictwa na piaszczystych terasach rzek oraz wydmach nad zbiornikami wodnymi, współcześnie otoczonych zbiorowiskami leśnymi. Uzyskamy dzięki temu prawdopodobnie pełniejszy obraz środkowej epoki kamienia w Borach Tucholskich.

Innego rodzaju problemy badawcze dotyczą pozostałości osadnictwa pierwotnych wspólnot rolniczych z neolitu. Słabe gleby sandrowe uniemożliwiały wkroczenie w strefę Borów Tucholskich wczesnoneolitycznych kultur naddunajskich. Dopiero od 3500 lat p.n.e. zaznaczyła się obecność społeczeństw preferujących gospodarkę hodowlaną: kultury pucharów lejkowatych, kultury amfor kulistych oraz kultury ceramiki sznurowej. Najwięcej odkryto osad kultury pucharów lejkowatych, m.in. w Czersku, Kiełpińskim Moście, Piastoszynie, Raciążu i Pawłótku. Gospodarkę wspólnot „pucharowych” cechowało łączenie elementów rolnictwa z eksploatacją wód i lasów. W tym świetle znajduje wyjaśnienie ponad 50 luźnych znalezisk gładzonych narzędzi kamiennych w Borach Tucholskich⁴⁶. Mogą one dowodzić stosowania tzw. leśnego wypasu bydła lub po-

⁴⁰ M. Kobusiewicz, *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski*, Poznań 1999.

⁴¹ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, mapa 1.

⁴² Archiwum WUOZ Bydgoszcz, AZP 26–40 i 24–39.

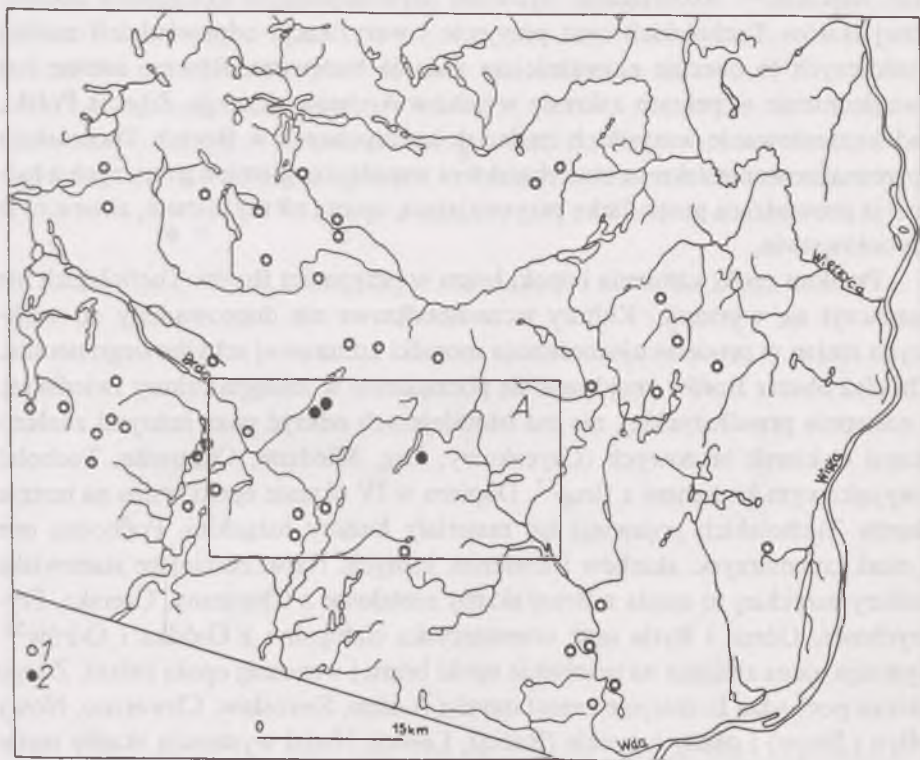
⁴³ J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2003, s. 26–28.

⁴⁴ Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności...*, s. 130–133.

⁴⁵ Tamże, s. 112–119.

⁴⁶ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 36.

szerzania areałów uprawnych⁴⁷. Wspomnianą hipotezę potwierdzają nowo odkryte neolityczne stanowiska osadnicze w środowisku leśnym w Łosinach i Okoninach Nadjeziornych (mapa 2), gdzie dotąd nie zauważano obecności zabytków o wieku neolitycznym⁴⁸.

Mapa 2. Osadnictwo neolityczne w Borach Tucholskich (1 – osady znane wcześniej, 2 – osady nowo odkryte, A – terytorium nowych badań powierzchniowych AZP)

Odrębnym zagadnieniem w pradziejach Borów Tucholskich jest problem kontaktów grup mezolitycznych i neolitycznych. Zaznaczały się one zwłaszcza w późnym neolicie, kiedy rozwijała się kultura ceramiki sznurowej. Jej materiały wystąpiły m.in. na stanowiskach w Kiełpinie, Czersku, a dalej na południe w Koronowie. Wyjątkową rangę w neolicie Borów Tucholskich posiadają po-

⁴⁷ P. Valde-Nowak, *Osadnictwo wczesnorolnicze średniogórza niemieckiego*, Kraków 1995, s. 132.

⁴⁸ Archiwum WUOZ Bydgoszcz, AZP 24–37 i 26–39.

chówki szkieletowe kultury ceramiki sznurowej z Kasparusa. Obrazują one standardy obrzędowości „ludów leśnych” (amulety z zębów zwierzęcych, czerwony barwnik mineralny na zwłokach)⁴⁹. Źródła archeologiczne o podobnych cechach zaliczane są do kultury ceramiki grzebykowej. Jej zabytki wielokrotnie znajdowano obok inwentarzy krzemiennych zbliżonych do mezolitycznych (np. Raciąż, Męcikał)⁵⁰. Rozwiązanie dylematu najwcześniejszej kolonizacji neolitycznej Borów Tucholskich oraz przyjęcie i weryfikacja odpowiednich modeli osadniczych to obecnie najważniejsze zadania badawcze. Równie istotne jest uwzględnienie w pełnym zakresie wyników Archeologicznego Zdjęcia Polski, zadokumentowanie wszystkich znalezisk neolitycznych w Borach Tucholskich i przeanalizowanie zakresu oraz charakteru współżycia plemion rolniczych z ludnością prowadzącą gospodarkę przyswajającą, opartą na myślistwie, zbieractwie i rybołówstwie.

Przełom epoki kamienia i epoki brązu w przypadku Borów Tucholskich nie zaznaczył się wyraźnie. Kultury wczesnobrązowe nie doprowadziły do większych zmian w procesie ujednolicania mozaiki kulturowej schyłkowego neolitu. Chociaż obszar Borów znajdował się początkowo w zasięgu kultury iwieńskiej, a następnie przedłużyckiej, nie ma istotniejszych odkryć poza luźnymi znaleziskami siekierok brązowych (Czyczkowy, Łąg, Miedzno, Ostrowite, Tuchola) i wyjątkowym kurhanem z Brus⁵¹. Dopiero w IV okresie epoki brązu na terenie Borów Tucholskich pojawiają się materiały kultury łużyckiej. Pochodzą one z osad, cmentarzysk, skarbów i znalezisk luźnych. Najwcześniejsze stanowiska kultury łużyckiej to osada z Brus, skarby metalowe z Chwarzna, Czerska, Frydrychowa, Górek i Rytla oraz cmentarzyska ciałopalne z Gródka i Odrów⁵². Sytuacja ulega zmianie na przełomie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Z tego okresu pochodzą liczniejsze cmentarzyska (Leśno, Sierosław, Chwarzno, Nowy Młyn i Słupy) i osady łużyckie (Raciąż, Leśno). Nadal występują skarby metalowe (np. Chojniczki) i luźne znaleziska cennych przedmiotów (np. miecz brązowy z Łęga)⁵³. Osadnictwo kultury łużyckiej koncentrowało się na północnych i zachodnich obrzeżach Borów Tucholskich, reprezentując wpływy grupy kaszubskiej. Zjawisko to potwierdzają najnowsze badania Archeologicznego Zdjęcia Polski. Tylko pojedyncze punkty osadnicze kultury łużyckiej stwierdzono w obrębie kompleksów leśnych (np. Okiersk, Zalesie, Osie – Swatno)⁵⁴. W dalszej perspektywie należałoby zweryfikować te informacje, stwierdzając, na ile

⁴⁹ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w.n.e.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 83-84.

⁵⁰ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 38.

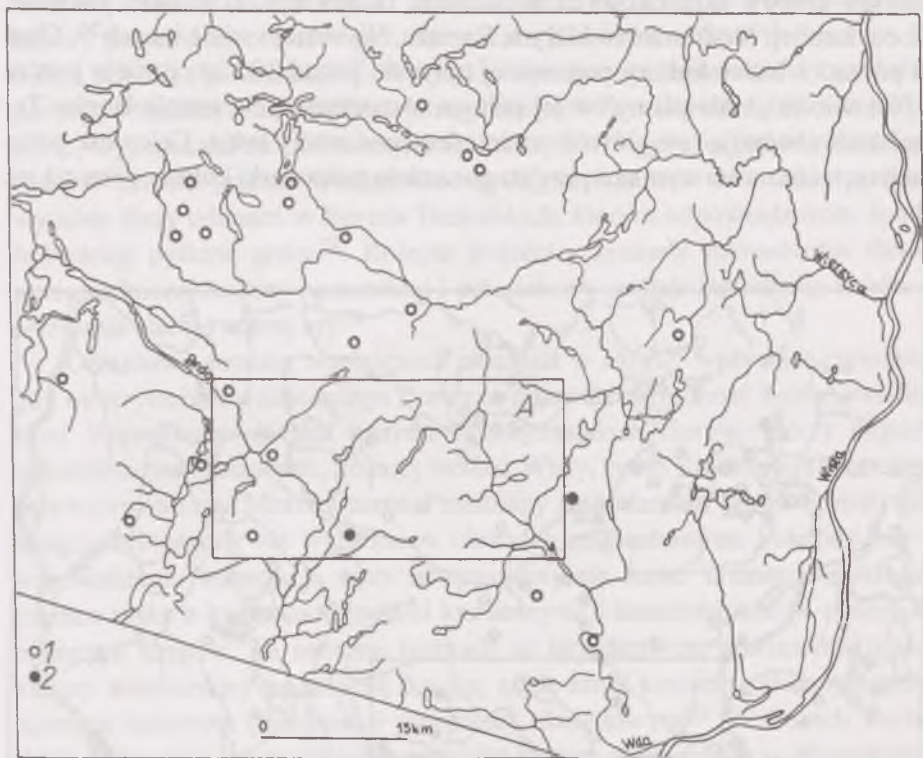
⁵¹ Tamże, s. 41.

⁵² Tamże, s. 43.

⁵³ Tamże, s. 45.

⁵⁴ Archiwum WUOZ Bydgoszcz, AZP 27-38.

brak stanowisk kultury łużyckiej w głębi Borów wynika ze stanu badań, w jakim natomiast stopniu odzwierciedla tryb życia i gospodarkę tych społeczności (mapa 3).

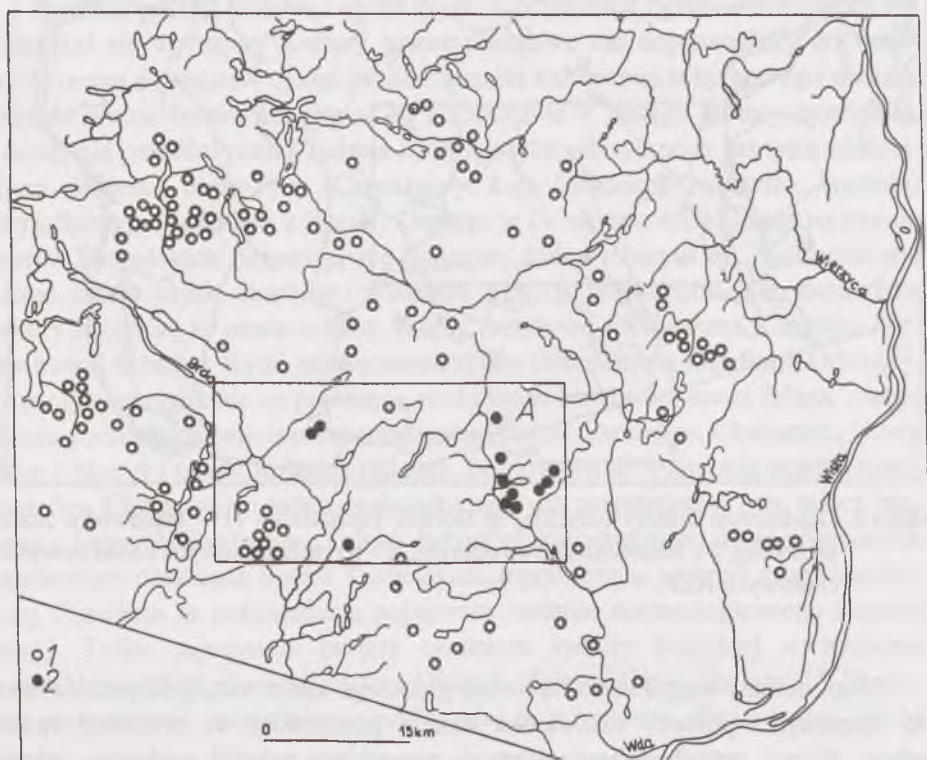

Mapa 3. Osadnictwo kultury łużyckiej w Borach Tucholskich (1 – stanowiska znane wcześniej, 2 – stanowiska nowo odkryte, A – terytorium nowych badań powierzchniowych AZP)

Wspomniane wątpliwości nabierają głębszego znaczenia, jeśli przejdziemy do ekspansji z północy osadnictwa kultury pomorskiej we wczesnej epoce żelaza. Wśród źródeł archeologicznych przeważają zabytki grobowe, jednak ukazują one w dużym stopniu zasięg struktur osadniczych. Stanowiska kultury pomorskiej skupione są nad Raciąską Strugą i Kiczą, nad górnym odcinkiem Niechwaszczy, Czerskiej Strugi i Wdy⁵⁵. Wszystkie znane ślady osadnictwa

⁵⁵ E. Grzelakowska, dz. cyt., mapa 5.

noszą cechy krótkotrwałego pobytu. Przepuszczalnie dominowała w gospodarce hodowla zwierząt, przy współdziałaniu upraw zbożowych. Duże ówczesne obszary leśne nadal sprzyjały stosowaniu łowiectwa i zbieractwa. Wśród przykładów stanowisk kultury pomorskiej z Borów Tucholskich wymienić można badane wykopaliskowo osady w Bładowie, Żalnie, Leśnie, Odrach i Zalesiu oraz cmentarzyska grobów skrzynkowych w Słupach, Białowieży, Bładowie, Jarcewie, Klocu, Łubnej, Mędromierzu Małym, Raciążu, Wysokiej i wiele innych⁵⁶. Choć od początku badań kultury pomorskiej upłynęło ponad 100 lat, istnieją jeszcze przysłowiowe „białe plamy” w jej pełnym rozpoznaniu. Na terenie Borów Tucholskich obejmują one głównie trudno dostępne areale leśne. Celowość penetracji tych obszarów wynika z przyjętego modelu gospodarki kultury pomorskiej.

Mapa 4. Osadnictwo kultury pomorskiej w Borach Tucholskich (1 – stanowiska znane wcześniej, 2 – stanowiska nowo odkryte, A – terytorium nowych badań powierzchniowych AZP)

⁵⁶ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 75–96.

Ostatnio prowadzone archeologiczne badania powierzchniowe po wykonaniu analizy kartograficznej ukazały wzbogacony obraz sieci osadniczej kultury pomorskiej w centralnej części Borów Tucholskich (mapa 4). Niewielkie skupienie stanowisk tej kultury zostało odkryte w okolicach Legbąda. Wyraźniejsza koncentracja punktów osadniczych wystąpiła pomiędzy Wdą i Prusią, w pobliżu Starej Rzeki, Łaskiego Pieca i Śliwic. Jeszcze jedno zgrupowanie materiałów kultury pomorskiej odnotowano nad rzeczką Rakówką w Starym Suminie, Zalesiu i Wielkich Budziskach⁵⁷. Wszystkie wymienione znaleziska dobrze korespondują z hipotetyczną fazą ożywionego osadnictwa w Borach od 800 do 400 lat p.n.e., wyznaczaną na podstawie zwiększonej ilości pyłków roślin synantropijnych w profilu jeziora Wielkie Gacno. Występują wówczas także pierwsze wyraźne ślady odlesień w Borach Tucholskich, którym odpowiada m.in. spadek frekwencji pyłków grabu⁵⁸. Kolejne stulecia przyniosły rozrzedzenie dawnej sieci osadniczej kultury pomorskiej i przejściowy spadek zasiedlenia Borów na przełomie starej i nowej ery⁵⁹.

Odbudowa struktur osadniczych nastąpiła w okresie wpływów rzymskich, gdy na terytorium wschodniego Pomorza pojawiła się ludność kultury wielbarskiej. Reprezentowała ona tradycje skandynawskich Gotów, którzy najpierw osiedlili się na Kaszubach, później wzdłuż Wisły, przez Kotlinę Hrubieszowską przewędrowali nad Morze Czarne. Przemiany zachodzące u progu okresu rzymskiego uwidocznily się wyraźnie w obrządku pogrzebowym. Polegały one na wprowadzeniu inhumacji, przy utrzymującej się nadal kremacji. Zakładano cmentarzyska z kurhanami, stelami kamiennymi i konstrukcjami w postaci kamiennych kręgów. Te sakralne budowle są świadectwem powiązań obszarów kultury wielbarskiej z północną Europą, gdzie kręgi kamienne służyły zgromadzeniom ludowym (thingom) i praktykom obrzędowym⁶⁰. W Borach Tucholskich najbardziej wartościowe stanowiska kultury wielbarskiej to cmentarzyska z Leśna, Odrów, Osia oraz położonych dalej na północy Węsiarów. Inne znaleziska grobowe pochodzą m.in. z Brus, Bzowa, Bysławka, Miedzna, Nowych Polaszek, Orlika, Pawłowa, Stobna, Strugi, Złego Mięsa, Wielkich Chełmów i kolejnych miejscowości w Borach oraz na południowych Kaszubach⁶¹.

Pomimo obfitości źródeł wiele pytań pozostaje bez odpowiedzi. Należy do nich niejasna relacja pomiędzy autochtonicznymi mieszkańcami Pomorza Wschodniego i Borów Tucholskich a ludnością nowo przybyłą ze Skandynawii.

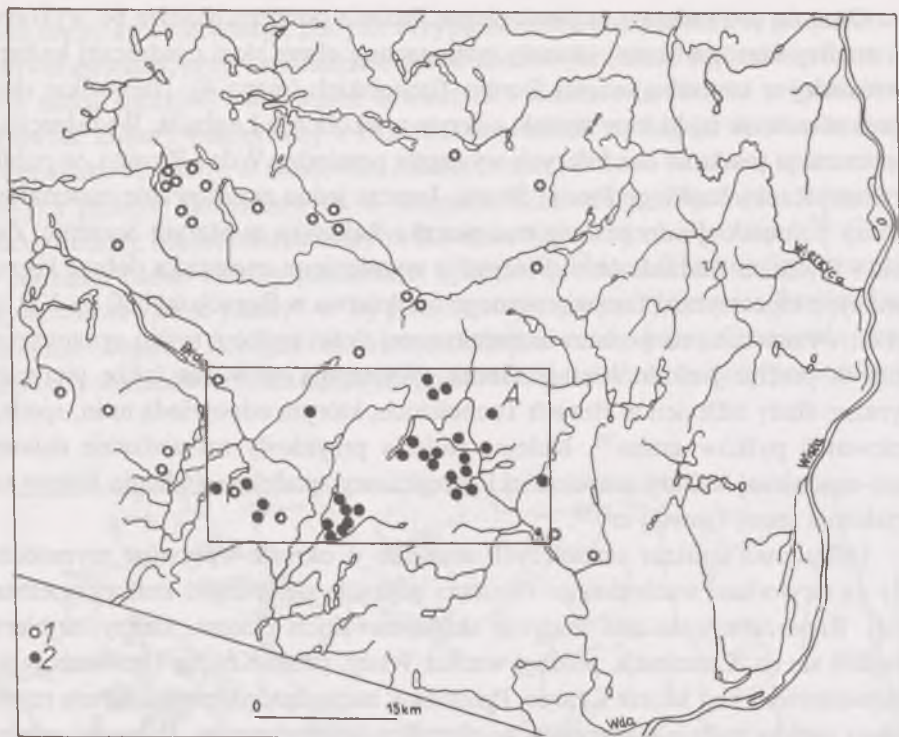
⁵⁷ Archiwum WUOZ Bydgoszcz, AZP 26–40, 25–40, 24–37.

⁵⁸ E. Grzelakowska, dz. cyt., s. 60–70.

⁵⁹ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 54–55.

⁶⁰ P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich*, Kraków 1998, s. 253–293.

⁶¹ T. Grabarczyk, *Kultura wielbarska...*, s. 209–213.

Mapa 5. Osadnictwo z okresu wpływów rzymskich w Borach Tucholskich (1 – stanowiska znane wcześniej, 2 – stanowiska nowo odkryte, A – terytorium nowych badań powierzchniowych AZP)

Z tym zagadnieniem łączy się problem wykorzystywania nekropolii typu Odry – Węsiory przez rodzimą bądź też napływową populację⁶². Obserwacja mapy osadniczej Borów Tucholskich w okresie rzymskim doprowadza do kolejnej kwestii. Wyniki prowadzonych w ostatnich latach badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski ukazują nowe skupienia osadnicze na obszarach, gdzie wcześniej ich nie odnotowywano (mapa 5). Egzemplifikacją tego jest koncentracja kilkunastu osad kultury wielbarskiej nad rzeką Prusina, prawobrzeżnym dopływem Wdy. Stanowiska odkryto m.in. w Okoninach Nadjeziornych, Lińsku, Łaskim Piecu i Lubocieniu. Drugi mikroregion osadnictwa wielbarskiego leży nad Stążką i Rakówką, lewobrzeżnymi dopływami Brdy. Zagęszczenie stanowisk kultury wielbarskiej odnotowano w Zamartem, Okiersku, Starym Suminie,

⁶² T. Grabarczyk, *Kultura wielbarska...*, s. 108.

Zalesiu i Dębowcu⁶³. Dane te modyfikują obraz zasiedlenia Borów Tucholskich w okresie rzymskim. Dowodzą, że zajmowane były nie tylko tereny w górnych biegach Brdy i Wdy⁶⁴, ale także pokryte lasami centrum Borów Tucholskich. Rozmieszczenie struktur osadniczych wskazuje na intensyfikację działalności gospodarczej, czytelną w profilach z jeziora Wielkie Gacno od 150 do 400 roku n.e. W dalszym ciągu istotną rolę odgrywała typowa dla Borów hodowla, uzupełniana polowaniami na dziką zwierzynę. Mniejsze znaczenie posiadała uprawa roślin, zwłaszcza żyta i jęczmienia. W tym względzie strategia gospodarcza ludności kultury wielbarskiej stanowiła kolejne ogniwo adaptacji do środowiska Borów Tucholskich, zamieszkiwanego przez wyspecjalizowane społeczności od wczesnych faz pradziejów.

⁶³ Archiwum WUOZ Bydgoszcz, AZP 27–38, 24–39, 26–39.

⁶⁴ T. Grabarczyk, *Kultura wielbarska...*, mapy 1–6.